

فصلنامه روستا و توسعه، سال ۱۳، شماره ۱، بهار ۱۳۸۹، صفحات ۴۳-۶۲

بررسی تطبیقی سرمایه اجتماعی در روستاهای ادغام شده در شهر و روستاهای مستقل: موردشناسی روستای ادغام شده تربقان و روستای مستقل رزق آباد کاشمر

عیسی ابراهیمزاده، فرامرز بریمانی، محمد اسکندری ثانی، و صغری رمضان پور*

تاریخ دریافت: ۱۳۸۸/۴/۲۱ تاریخ پذیرش: ۱۳۸۸/۹/۱۴

چکیده

این پژوهش به سنجش و تطبیق میزان سرمایه اجتماعی در روستای تربقان به عنوان روستای در حال ادغام و روستای رزق آباد به عنوان روستای مستقل پرداخته است. روش تحقیق، تحلیلی-توصیفی و بر استفاده از طیف پنج گزینه‌ای لیکرت استوار بوده است. نتایج تحلیل یافته‌ها نشان می‌دهد که سرمایه اجتماعی در روستاهای پیرامونی در حال ادغام در شهر نسبت به روستاهای مستقل در سطح پایین‌تری قرار دارد. نتیجه کلی آن است که ادغام این روستاها در شهر، به تهی شدن آنها از سرمایه اجتماعی و درون کوچی افراد غیر بومی که اغلب مستعد انجام فعالیت‌های غیر قانونی نیز هستند، منجر خواهد شد که برای این روستاها جز تبدیل شدن به نواحی حاشیه‌نشین شهری و در نتیجه شیوع ناهنجاری‌های اجتماعی، و به دور ماندن از فرایند توسعه، دستاورد دیگری نخواهد داشت.

کلیدواژه‌ها: سرمایه اجتماعی / بررسی تطبیقی / روستاهای ادغام شده / رزق آباد (روستا) / تربقان (روستا) / کاشمر (شهرستان).

* به ترتیب، نویسنده مسئول و دانشیار جغرافیا دانشگاه سیستان و بلوچستان (iazh@hamoon.usb.ac.ir)؛ دانشیار جغرافیا دانشگاه سیستان و بلوچستان؛ دانشجوی دکترای جغرافیا و برنامه‌ریزی شهری، دانشکده علوم زمین، دانشگاه شهید بهشتی؛ و کارشناس ارشد اقتصاد کشاورزی، دانشگاه سیستان و بلوچستان.

مقدمه

اصولاً در جامعه‌ای که از نعمت سرمایه اجتماعی چشم‌گیری برخوردار است، همکاری آسان‌تر است. این سرمایه به عنوان یک منبع با مالکیت جمعی متعلق به محله، جوامع، مناطق و بخش‌هاست و می‌تواند متغیر، کوچک و بزرگ، یا زیاد و کم باشد (ازکیا و فیروز آبادی، ۱۳۸۷: ۸۱). مفهوم سرمایه اجتماعی با سه عنصر اصلی و شاخص شناخته می‌شود. در گرایش‌ها و تمایلات رفتاری به اعتماد و هنجارهای تمایل به کار گروهی و در بعد الگوی ساختاری به انجمن‌پذیری و مشارکت اشاره می‌کنند (Offe and Fuchs, 2002: 189). اما اصل وجودی سرمایه اجتماعی، راه حلی است که از آن برای غلبه بر مشکلات اجتماعی گوناگون مانند فقر، جرم و جنایت، اقتصاد عقب‌مانده و حکومت‌های کم‌بازده بهره می‌گیرند (Boix and Posner, 1998). به عبارتی دیگر، سرمایه اجتماعی سرمایه‌ای است که مردم برای حل مشکلات عمومی تبیین می‌کنند (Adam and Roncevic, 2003: 155). بنابراین، اگر چه تعاریف متفاوتی از سرمایه اجتماعی ارائه شده، اما این تعاریف نقیض یکدیگر نیستند، بلکه متمم و مکمل یکدیگر محسوب می‌شوند. از این‌رو در صورتی که بپذیریم تنها برخورداری از منابع مالی و نیروی انسانی نتوانسته جوامع را به سوی رشد و توسعه اجتماعی سوق دهد، باید رکن سومی نیز برای دستیابی به توسعه قائل شویم و آن سرمایه اجتماعی است. در واقع میزان اثربخشی و کارایی دو منبع اول عمدتاً به میزان برخورداری از سرمایه اجتماعی بستگی دارد. از این گذشته سرمایه اجتماعی که در واقع از ارزش‌ها و هنجارهای جامعه، استحکامات تعهدات متقابل بین افراد، گروه‌ها و تا حدودی زیادی مشارکت اجتماعی تأمین می‌شود، حافظ جامعه و گروه‌های اجتماعی در بحران‌های سیاسی، اقتصادی و اجتماعی است و می‌تواند از توقف جامعه در مرحله عقب‌ماندگی جلوگیری کند (مدنی قهفرخی، ۱۳۸۲: ۱۲).

بر این اساس، صاحب‌نظران شاخص‌های مختلفی را برای تبیین سرمایه اجتماعی بیان می‌کنند که شاخص‌های اعتماد و شبکه‌های مشارکت، عنصر مشترک همه آنهاست.

با توجه به موارد یاد شده، سرمایه اجتماعی مجموعه‌ای از هنجارهای موجود در نظام‌های اجتماعی است که منابع ایجاد کننده آن عبارت‌اند از:

۱- هنجارها یا ساختمان‌های نهادی و منتج از نهادهای رسمی مانند دولت و نظام‌های قانونی؛

۲- هنجارها یا ساختمان‌های خودجوش و برخاسته از کنش‌های متقابل اعضای یک جامعه؛

۳- هنجارها یا ساختمان‌های برون‌زا و برخاسته از اجتماعی غیر از اجتماع مبدأ خودشان که می‌توانند از دین، ایدئولوژی، فرهنگ و تجربه تاریخی مشترک نشأت بگیرند؛ و

۴- هنجارها یا ساختمان‌های طبیعی که از طبیعت ریشه گرفته‌اند، مثل خانواده، نژاد و قومیت (فوکویاما، ۱۳۷۹: ۲۳).

از نظر پاتنام شاخص‌های سرمایه اجتماعی، اعتماد، هنجارها و شبکه مشارکت اجتماعی هستند که با تسهیل کنش‌ها، کارآیی جامعه را به شرح ذیل بهبود می‌بخشند:

الف- شبکه‌های مشارکت اجتماعی: روابط اجتماعی افراد و تعاملات آنان با یکدیگر، بنیادی‌ترین جزء سرمایه اجتماعی را تشکیل می‌دهند و شبکه‌ها نیز خاستگاه دو مؤلفه دیگر سرمایه اجتماعی، یعنی هنجارهای اعتماد و همیاری به شمار می‌آیند (Putnam and Goss, 2002: 6). پاتنام با تفکیک شبکه‌های افقی یا مساوات‌طلب از شبکه‌های عمومی یا انحصار طلب، نوع دوم را فاقد هنجارهای اعتماد و همیاری معرفی می‌کند. از نظر او شبکه‌های افقی در قالب مشارکت مدنی (انجمن‌ها و احزاب) به دلیل ارائه چارچوب فرهنگی برای همکاری، مولد هنجارهای اعتماد و همیاری هستند (توسلی و موسوی، ۱۳۸۴: ۱۵).

ب- هنجارهای اجتماعی: هنجارهای اجتماعی حق کنترل یک عمل را از یک کنشگر به دیگران انتقال می‌دهند. هنجارها از طریق تشویق‌ها و مجازات‌ها به افراد جامعه

آموخته می‌شوند؛ به طوری که در بسیاری از جوامع، هنجارهای قوی و شبکه‌های مشارکت، خطر عهدشکنی را به حداقل می‌رسانند (پاتنام، ۱۳۸۰: ۲۸۸). تهدید به محرومیت از حقوق اجتماعی-اقتصادی یک هنجار قدرتمند و قابل اتکا در جامعه است، زیرا در جوامعی که مردم می‌توانند مطمئن باشند از اعتماد آنان سوءاستفاده نمی‌شود، احتمال تعامل بیشتر است.

ج- اعتماد: اعتماد همکاری میان افراد را تسهیل می‌کند و خود همکاری نیز اعتماد ایجاد می‌کند. اعتماد مستلزم پیش‌بینی رفتار یک بازیگر مستقل است. در جوامع کوچک و به‌هم‌پیوسته این پیش‌بینی بر اساس اعتماد صمیمانه صورت می‌گیرد؛ یعنی اعتمادی که به آشنایی‌های نزدیک افراد بستگی دارد، اما در جوامع بزرگ‌تر یک اعتماد غیرشخصی‌تر ضرورت دارد (شادی طلب و حجتی کرمانی، ۱۳۸۷: ۳۷). به عبارت دیگر طبق نظر فوکویاما، اعتماد حاکم بر روابط اعضای خانواده یا قوم و قبیله لزوماً به روابط افراد در جامعه سرایت نمی‌کند. در اینجا اعتماد تعمیم‌یافته مهم است و منظور از آن، اعتماد به افراد ناشناس است. به طور معمول سطح اعتماد در میان خانواده‌ها در همه جوامع بالاست. آنچه باعث ایجاد تفاوت‌های اساسی میان کشورها و مناطق می‌شود، میزان اعتماد تعمیم‌یافته است (رحمانی و امیری، ۱۳۸۶: ۲۸).^(۱) بولن و انیکس^(۱) (به نقل از شریفیان ثانی، ۱۳۸۴: ۹) از همین دیدگاه هشت عنصر مهم سرمایه اجتماعی را بدین شرح مطرح کرده‌اند:

- مشارکت در اجتماع محلی؛
- کنش در یک موقعیت اجتماعی؛
- احساس اعتماد و امنیت؛
- پیوندهای همسایگی؛
- پیوندهای دوستی و خانوادگی؛
- ظرفیت پذیرش تفاوت‌ها؛
- بها دادن به زندگی؛ و
- پیوندهای کاری.

اینک می‌توان گفت سرمایه اجتماعی نیز می‌تواند در سه سطح بررسی شود:

الف- سطح فردی یا خرد: به طور معمول، هر یک از افراد جامعه در شبکه یا شبکه‌هایی عضویت دارند. منافع ناشی از این عضویت می‌تواند برای فرد مفید واقع شود؛

ب- سطح گروهی یا میانه: روابط مبتنی بر اعتماد میان اعضای گروه موجب تشکیل سرمایه اجتماعی می‌شود. این سرمایه در اختیار تمامی اعضای گروه قرار دارد تا از آن برای پیشبرد امورشان استفاده کنند؛

ج- سطح اجتماعی یا کلان: تعداد زیاد گروه‌های داوطلبانه در جامعه و روابط افقی میان آنها که مبتنی بر اعتماد است، سرمایه‌ای اجتماعی را تولید می‌کند که همه اعضای جامعه از آن بهره‌مند خواهند بود (فیروزآبادی و ایمانی جاجرمی، ۱۳۸۶: ۲۰۱).

این موضوع امروزه در شهرها و نواحی پیرامونی آنها از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است، زیرا این سکونتگاه‌ها به جهت برخورداری از جمعیت رو به تزاید و نیز تعامل فضایی و روابط عملکردی، همواره دگرگونی‌ها و تغییرات عمده‌ای را بر نواحی پیرامونی خود تحمیل می‌کنند؛ این موضوعی است که کشورهای در حال توسعه از جمله ایران آن را تجربه می‌کنند. به عنوان مثال شهر تهران در طول ۴۰ سال اخیر بالغ بر ۲۴ واحد جغرافیایی با منشاء روستایی را در محدوده استحفاظی خود شکل داده و دگرگونی‌های عمده‌ای را بر آنها تحمیل کرده است (ظاهری، ۱۳۸۷: ۱۸۷). متأسفانه پیشینه مطالعات انجام شده در این مقوله نشان می‌دهد که تحقیقات صورت گرفته تنها به تغییرات کالبدی در این گونه روستاها یا توسعه کالبدی شهرها بسنده کرده و کمتر به مبحث سرمایه اجتماعی و یا حتی تغییرات اجتماعی در آنها پرداخته‌اند.

شهر کاشمر نیز از این قاعده مستثنی نیست و با توجه به قرار گرفتن چندین روستا (از جمله روستاهای قورژد، کسرینه، فدافن، سرحوضک) در شعاع کمتر از ۱۰ کیلومتری این شهر و رقابت سخت آنها جهت ادغام در شهر، بر آن شدیم تا با انتخاب دو روستای نمونه تربقان (در حال ادغام در شهر) و رزق‌آباد (روستای مستقل) با بررسی میزان سرمایه اجتماعی این دو روستا، پاسخ برای این سؤال اساسی بیابیم که «آیا ادغام در شهر می‌تواند عاملی برای توسعه پایدار، به ویژه توسعه پایدار اجتماعی یک سکونتگاه قلمداد شود؟»

مرور پیشینه

سرمایه اجتماعی که شکل و نمونه ملموسی از یک هنجار غیررسمی است و باعث همکاری بین دو یا چند فرد می‌شود (فوکویاما، ۱۳۸۴: ۱۶۹-۱۷۰)، دارای سابقه ذهنی و طولانی در علوم اجتماعی است (برغمدی، ۱۳۸۷: ۲۶۷). این اصطلاح اولین بار توسط هانیفان مطرح و سپس در ۱۹۶۰، جان جیکوبز در کتاب پرنفوذ «زندگی و مرگ در شهرهای بزرگ آمریکا» آن را به طور جدی مورد مذاقه قرار داده است (حاجی‌پور، ۱۳۸۵: ۴۳). این مفهوم در دهه ۱۹۹۰ مورد توجه محافل دانشگاهی (عبداللهی و موسوی، ۱۳۸۶: ۱۱۹) قرار گرفت و به نحو چشم‌گیری با اقبال عمومی روبرو شد، به طوری که امروزه در سطوح مختلف سیاست‌گذاری از محلی گرفته تا ملی، حتی در برخی از سازمان‌های بین‌المللی نظیر بانک جهانی از آن بهره‌گیری زیادی می‌شود (توکلی و تاجبخش، ۱۳۸۷: ۱۴۴). سرمایه اجتماعی را به عنوان ماده خام جامعه مدنی شناخته‌اند که از تعاملات هر روزه بین افراد به وجود می‌آید (شریفیان ثانی، ۱۳۸۰: ۶). این مفهوم گرچه قدیمی است، اما تنها اصطلاحی است که طی سال‌های اخیر خوش درخشیده است (Lazega and Pattison, 2001)، زیرا این مفهوم با دیدگاه نویسندگان مکتب تاریخی از قبیل دورکیم، زیمل، مارکس، وبر و دیگران و با نظریه‌های مبادله اجتماعی و نظریه قرارداد روان‌شناسی پیوند یافته است (Watson and Papamarcos, 2002). این پیشرفت مرهون چهار تألیف کلیدی بوردیو، کلمن، پاتنام و فوکویاما است. از نظر آنها سرمایه اجتماعی شامل روابط متقابل، وجود هنجارهای مشترک، اعتماد و مشارکت در سطح گروه اجتماعی است (جواهری و باقری، ۱۳۸۷: ۳۷) و یا در واقع سرمایه و منابعی است که افراد یا گروه‌ها از طریق پیوند می‌توانند به دست آورند. در بین افراد فوق پاتنام نقش بارزی دارد. وی در باره تفاوت فاحش در توسعه شمال و جنوب ایتالیا به این نتیجه می‌رسد که سرمایه اجتماعی در شمال حضور و کارایی بیشتری داشته، و از این رو، دموکراسی و توسعه توانسته است بهتر عمل کند. به عبارت دیگر، در واقع امروزه وجود سرمایه اجتماعی کلید استقرار جامعه مدنی و در نهایت نیل به توسعه پایدار محسوب می‌شود. شاید مهم‌ترین عاملی که سبب اهمیت یافتن بحث سرمایه اجتماعی در سیاست‌گذاری‌ها و

تحقیقات علمی شده است، نخست، تأکید بر وجه مثبت جامعه‌پذیری؛ و دوم، قرار دادن پیامدهای مثبت سرمایه اجتماعی در چارچوب بحث سرمایه و در عین حال، توجه به این موضوع است که چگونه اشکال غیرپولی نظیر قدرت، نفوذ و شبکه‌های ارتباطی می‌توانند مانند دارایی‌ها و حساب بانکی افراد عمل کنند (فیروزآبادی و ایمانی جاجرمی، ۱۳۸۶: ۱۹۸). جوامعی که دارای این نوع از سرمایه هستند، بستر مناسبی را برای شکل‌گیری جامعه مدنی توانمند، پاسخگو و کارآمد فراهم می‌سازند و نهادهای مدنی دموکراتیک نیز در چنین فضایی رشد می‌کنند. در عین حال، انباشت سرمایه اجتماعی از اقتدارگرایی و تفکرات آمرانه، فرصت‌طلبی، بی‌اعتمادی و حس بدبینی جلوگیری می‌کند. در مقابل، تهی شدن یک جامعه از سرمایه اجتماعی منجر به ناکارآمدی بسیاری از سیاست‌ها در حوزه‌های برنامه‌ریزی (شهری، روستایی و منطقه‌ای) می‌شود؛ چرا که سرمایه‌های اقتصادی، طبیعی، فیزیکی، دانش فنی و حتی سرمایه انسانی در بستر وجود سرمایه اجتماعی بروز و ظهور می‌یابند و کارآمدی و تحقق، یا عدم کارایی و اثربخشی آنها بسته به میزان سرمایه اجتماعی هر جامعه است. به تعبیری سرمایه اجتماعی در هر جامعه، تابعی از موجودی فضیلت‌های اخلاقی آن جامعه است که با همه سطوح کلان (دولت و نهادهای حکومتی)، میانه (حکومت‌های محلی، سازمان‌ها و نهادهای مدنی)، و خرد (رفتار فردی) ارتباط دارد (حاجی‌پور، ۱۳۸۵: ۴۴).

اهداف تحقیق

این تحقیق بر اساس ماهیت موضوع دارای اهداف زیر است:

الف- هدف کلی: شناخت ویژگی‌های کلی روستاهای در حال ادغام و روستاهای مستقل و مقایسه تطبیقی آنها به لحاظ تحولات سرمایه اجتماعی در آنها.

ب- اهداف اختصاصی:

- ۱- آگاهی و توجه دادن به مسئولان و شوراهای اسلامی روستاهای پیرامونی شهرها به پیامدهای منفی ناشی از کاهش سرمایه اجتماعی در این گونه سکونتگاه‌ها؛ و
- ۲- سنجش میزان سرمایه اجتماعی روستای در حال ادغام تربقان و روستای مستقل رزق‌آباد.

روش تحقیق

با توجه به ماهیت موضوع، رویکرد حاکم بر این پژوهش پیمایشی (تطبیقی-مقایسه‌ای) است که با استفاده از پرسشنامه پژوهشگر ساخته (بر اساس یافته‌های چارچوب نظری) صورت گرفته است. در پرسشنامه سعی بر آن بوده است که برای سنجش تمامی گویه‌ها، از طیف پنج گزینه‌ای لیکرت با دامنه پاسخ‌های یک (خیلی کم، هرگز یا هیچ) تا پنج (خیلی زیاد یا عالی) بهره گرفته شود. برای تحلیل پرسشنامه به ویژه آمار توصیفی از نرم افزار SPSS16 استفاده شده است. محدوده جغرافیایی پژوهش روستاهای تربقان و رزق آباد دهستان بالاولایت شهرستان کاشمر هستند. جامعه آماری تحقیق شامل کلیه افراد ۲۰ ساله و بالاتر ساکن دو روستای تربقان و رزق آباد شهرستان کاشمر است. حجم نمونه در این پژوهش با استفاده از فرمول کوکران (حافظنیا، ۱۳۸۳) و با ضریب اطمینان ۹۵ درصد، تعداد ۶۰ نفر برای هر روستا برآورد شده، که به روش تصادفی انتخاب گردیده‌اند. روایی محتوایی و ظاهری پرسشنامه با نظرخواهی از صاحب نظران موضوع، پس از اصلاح و بازنگری مورد تأیید قرار گرفت. برای تعیین پایایی پرسشنامه با استفاده از روش آلفای کرونباخ، میزان ۸۶ درصد به دست آمد که نشان از انسجام درونی پرسشنامه دارد. مصاحبه با اهالی دو روستا و تجربیات نگارندگان در منطقه نیز مکمل اطلاعات پرسشنامه بوده است.

یافته‌های پژوهش

یافته‌های اولیه

توصیف ویژگی‌های فردی و اجتماعی از یافته‌های اولیه تحقیق حاضر است. این ویژگی‌ها در دو روستای مورد مطالعه به شرح زیر است:

۱- در روستای تربقان ۱۹ درصد افراد مورد مطالعه در گروه سنی ۲۰-۲۹ ساله، ۱۸ درصد در گروه ۳۰-۳۹ ساله، ۱۷ درصد در گروه ۴۰-۴۹ ساله، ۲۹ درصد در گروه ۵۰-۵۹ ساله، و ۱۴ درصد در گروه ۶۰ ساله به بالا قرار دارند. این در حالی است که در روستای رزق آباد ۲۷ درصد افراد در گروه سنی ۲۰-۲۹ ساله، ۳۱ درصد

- در گروه ۳۰-۳۹ساله، ۱۹درصد در گروه ۴۰-۴۹ساله، ۱۵ درصد در گروه سنی ۵۰-۵۹ ساله، و ۸ درصد در گروه ۶۰ ساله به بالا جای گرفته‌اند.
- ۲- از مجموع افراد مورد مطالعه در روستای تربقان ۳۲ درصد از آنها زن و بقیه مردند. این درصد در روستای رزق‌آباد ۲۸ درصد برای زنان و ۷۲ درصد برای مردان است.
- ۳- توزیع سرپرست خانوارها بر حسب تحصیلات در تربقان نشان می‌دهد که ۱۲ درصد بی‌سواد، ۳۹ درصد دارای تحصیلات نهضت تا پنجم، ۲۸ درصد دارای تحصیلات سیکل، و ۲۸ درصد دارای دیپلم هستند. اما در روستای رزق‌آباد ۱۶ درصد خانوارها بدون سواد، ۴۳ درصد دارای تحصیلات ابتدایی و نهضت، ۲۴ درصد سیکل و ۱۷ درصد دارای دیپلم هستند. نکته قابل تأمل، نبود افرادی با تحصیلات دانشگاهی در دو روستاست و به نظر می‌رسد این دو روستا همانند دیگر نقاط روستایی کشور دچار مشکل مهاجرت نخبگان و تحصیل‌کردگان است.
- ۴- توزیع افراد سرپرست خانوار بر حسب بعد خانوارحاکمی از آن است که در روستای تربقان ۱۳ درصد خانوارها ۱ تا ۲ نفره، ۱۹ درصد ۳ نفره، ۲۳ درصد ۴ نفره، ۲۷ درصد ۵ نفره، و ۱۸ درصد ۶ نفره به بالا هستند. این مقدار در روستای رزق‌آباد به ترتیب ۲۲، ۲۹، ۲۵، ۱۵، و ۹ درصد برای خانوارهای با بعد ۱ تا ۲ نفره، ۳، ۴، ۵ و ۶ نفره به بالا می‌باشد.
- ۵- به لحاظ میزان درآمد، در روستای تربقان ۲۸ درصد از سرپرستان خانوار درآمد ماهیانه خود را کمتر از ۱۵۰ هزار تومان، ۴۴ درصد بین ۱۵۰ تا ۳۰۰ هزار تومان (بالاترین فراوانی)، و ۹ درصد بین ۳۰۰ تا ۴۵۰ هزار تومان ذکر کرده بودند؛ بقیه افراد حاضر نشدند به این سؤال پاسخ گویند. از سوی دیگر، در روستای رزق‌آباد همه افراد به این سؤال جواب داده‌اند. بدین صورت که ۱۵ درصد درآمد ماهیانه خود را کمتر از ۱۵۰ هزار تومان، ۶۷ درصد بین ۱۵۰ تا ۳۰۰ هزار تومان، و ۱۸ درصد بقیه بین ۳۰۰ تا ۴۵۰ هزار تومان دانسته بودند. در مجموع میانگین درآمدی در روستای تربقان ۲۴۴ هزار تومان و در روستای رزق‌آباد ۲۹۱ هزار تومان بوده است. یافته‌های توصیفی نشان می‌دهد که جمعیت روستای رزق‌آباد جوان‌تر از

تربقان و در عین حال بعد خانوار آن وسیع‌تر است. علت این امر را باید در اشتغال بیشتر اهالی در بخش کشاورزی و به تبع آن کاربر بودن فعالیت‌ها در این روستا دانست. همچنین سطح درآمدی روستای رزق‌آباد بالاتر از روستاهای همجوار است. اما در روستای تربقان سطح درآمد پایین‌تر است، زیرا اکثر ساکنان با کارگری یا پرداختن به مشاغل کاذب در شهر کاشمر از درآمد مناسبی برخوردار نیستند.

یافته‌های اختصاصی

در این بخش عناصر اساسی تشکیل‌دهنده سرمایه اجتماعی در قالب سه مؤلفه اصلی اعتماد، مشارکت و روابط اجتماعی مورد بررسی قرار گرفته است.

۱- اعتماد: در بیشتر تعاریف سرمایه اجتماعی از اعتماد به عنوان جزء اصلی سرمایه اجتماعی یاد شده است. پژوهشگران عمدتاً از سه نوع متفاوت از اعتماد یاد کرده‌اند: نخست اعتماد بستگان و خویشاوندی؛ دوم اعتماد اجتماعی (میان افراد) که بیانگر اعتماد افراد نسبت به یکدیگر و افراد جامعه است؛ و در نهایت اعتماد نهادی که ناظر بر احساس افراد نسبت به نهادها یا حرفه‌های مختلف و یا حتی بخش‌های مختلف دولتی است (توکلی و تاجبخش، ۱۳۸۷: ۱۵۱).

اعتماد به دوستان، اعتماد به خویشاوندان، اعتماد به همسایگان، اعتماد به عامه مردم روستا، اعتماد به مسئولان و نهادها، اعتماد به شورای اسلامی و دهیار روستا، و اعتماد به غریبه‌ها از مؤلفه‌های سنجش اعتماد در سطح دو روستای مورد مطالعه بوده است. در ذیل، اعتماد به شورای اسلامی و دهیاری روستا به عنوان نمونه محاسبه شده و در باقی مؤلفه‌ها، به منظور پرهیز از اطاله کلام، فقط به ذکر نتایج نهایی اشاره رفته است (جدول‌های ۱ و ۲). شایان ذکر است که محاسبات صورت گرفته تا مرحله محاسبه انحراف معیار با استفاده از نرم‌افزار SPSS انجام شده و پس جای‌گذاری در فرمول، عدد به دست آمده با عدد حاصل از جدول توزیع t مقایسه می‌شود.

در این پژوهش از توزیع t برای آزمون فرضیه استفاده می‌شود، زیرا انحراف معیار جامعه مشخص نیست. چون حجم نمونه استفاده شده در تحقیق بیشتر از ۳۰ ($n > 30$) است،

توزیع نرمال \bar{X} بر اساس قضیه حد مرکزی از تقریب نرمال برخوردار است (بازرگان لاری، ۱۳۸۴: ۲۸۰). پس به جای توزیع t ، از توزیع Z نیز می‌توان استفاده کرد. مقدار استاندارد بر اساس نوع آزمون در این پژوهش t و مقدار α (در این پژوهش $\alpha=0/05$) از جداول استخراج می‌شود. این مقدار با توجه به علامت آن، مقدار بحرانی نامیده می‌شود.

جدول ۱- سنجش میزان اعتماد روستاییان به شورای اسلامی و دهیاری روستای تربقان

میزان اعتماد خود را به شورای اسلامی و دهیاری روستایتان در چه سطحی ارزیابی می‌کنید؟						
گزینه	X_i	F_i	$\% X_i$	$F_i X_i$	$(X_i - \bar{X})^2$	$F_i (X_i - \bar{X})^2$
خیلی کم	۱	۹	٪۱۵	۹	۳/۱۱۸	۲۸/۰۶
کم	۲	۱۹	٪۳۱/۶۶	۳۸	۰/۵۸۶	۱۱/۱۳۴
متوسط	۳	۱۴	٪۲۳/۳۳	۴۲	۰/۰۵۴۷	۰/۷۶۵۸
زیاد	۴	۱۳	٪۲۱/۶۶	۵۲	۱/۵۲۲	۱۹/۷۸
خیلی زیاد	۵	۵	٪۸/۳۳	۲۵	۴/۹۹	۲۴/۹۵
$\sum_{i=1}$	۱۵	۶۰	٪۱۰۰	۱۶۶	۱۰/۲۷	۵۹/۷۳۹
$\mu = \frac{1+2+3+4+5}{5} = 3$		$\bar{X} = \frac{166}{60} = 2/766$		$S = \sqrt{\frac{59/739}{60-1}} = 1/005$		$t = \frac{2/76-3}{\frac{1/005}{\sqrt{60}}} = -1/813$
T بدست آمده از جدول توزیع t : $t = 1/645$			df = 60 - 1 = 59		$\alpha = 0/05$ کمیت های مورد نیاز جهت مراجعه به جدول توزیع t	
مقایسه نتایج:					$1/645 > -1/813$	
H_1 (فرض ادعا): اعتماد ساکنان روستای تربقان به شورای اسلامی روستا در سطح بالایی قرار دارد						
نتیجه: در سطح معنی داری $\alpha = 0/05$ فرض H_1 پذیرفته نمی‌شود. بنابراین ادعای مطرح شده مورد قبول نیست.						

منبع: محاسبات نویسندگان بر مبنای یافته‌های میدانی.

جدول ۲- سنجش میزان اعتماد روستاییان به شورای اسلامی و دهیاری روستای رزق آباد

میزان اعتماد خود را به شورای اسلامی و دهیاری روستایتان در چه سطحی ارزیابی می‌کنید؟						
گزینه	X_i	F_i	$\% X_i$	$F_i X_i$	$(X_i - \bar{X})^2$	$F_i(X_i - \bar{X})^2$
خیلی کم	۱	۴	۶/۶۶	۴	۵/۴۴۲	۲۱/۷۶۸
کم	۲	۱۱	۱۸/۳۳	۲۲	۱/۷۷۶	۱۹/۵۳۶
متوسط	۳	۱۶	۲۶/۶۶	۴۸	۰/۱۱۰	۱/۷۶
زیاد	۴	۱۹	۳۱/۶۶	۷۶	۰/۴۴۸	۸/۵۱۲
خیلی زیاد	۵	۱۰	۱۶/۶۶	۵۰	۲/۷۷۸	۲۷/۸۷
$\sum_{i=1}$	۱۵	۶۰	۱۰۰	۲۰۰	۱۰/۵۵۴	۷۹/۳۵۶
$\mu = \frac{1+2+3+4+5}{5} = 3$		$\bar{X} = \frac{200}{60} = 3.33$		$S = \sqrt{\frac{79356}{60-1}} = 11.5$		$t = \frac{3/33-3}{\frac{1/159}{\sqrt{60}}} = 2/234$
T بدست آمده از جدول توزیع : $t_t = 1/645$			d.f = 60 - 1 = 59		$\alpha = 5\%$	کمیت های مورد نیاز جهت مراجعه به جدول توزیع t
T محاسبه شده توسط فرمول $t > T$ بدست آمده از جدول توزیع t					$1/645 < 2/234$	
H_1 (فرض ادعا): اعتماد ساکنین روستای رزق آباد به شورای اسلامی روستا در سطح بالایی قرار دارد.						
نتیجه: در سطح معنی داری $\alpha = 5\%$ فرض H_1 پذیرفته می‌شود. بنابراین ادعای مطرح شده مورد قبول است.						

منبع: محاسبات نویسنندگان بر مبنای یافته‌های میدانی.

همان طور که مشاهده می‌شود میزان اعتماد اهالی روستای رزق آباد به شورای اسلامی و دهیاری روستا در سطح بالاتری نسبت به روستای تربقان قرار دارد. در سایر شاخص‌های مورد بررسی، شاخص‌های اعتماد به خویشاوندان، اعتماد به نهادها و اعتماد به همسایگان در بین دو روستا نسبتاً مناسب بوده است. در حالی که در شاخص‌های اعتماد به شورای اسلامی و دهیاری، اعتماد به غریبه‌ها و اعتماد به عامه مردم روستا،

روستای رزق آباد برتری داشته است. فقط در شاخص اعتماد به دوستان و اعتماد به مسئولان در روستای تربقان وضعیت مطلوب تر به نظر می رسد. مجموع امتیازات دو روستا در این مؤلفه ۲/۹۲۶ برای روستای تربقان و ۷/۸۱ برای روستای رزق آباد محاسبه شده است. این مهم بیانگر ۲/۶۶ برابر بودن اعتماد در نزد مردم روستای رزق آباد در مقایسه با ساکنان روستای تربقان است. در جدول ۳، سایر مؤلفه ها محاسبه شده اند.

جدول ۳- سنجش میزان مؤلفه اعتماد در بین دو روستای تربقان و رزق آباد با استفاده از روش لیکرت

متغیر	T محاسبه شده توسط فرمول t روستای تربقان	T محاسبه شده توسط فرمول t روستای رزق آباد	وضعیت نسبی
اعتماد به دوستان	۰/۹۸۴	-۰/۰۴۹	وضعیت نسبتاً مناسب در روستای تربقان وضعیت نامناسب در روستای رزق آباد
اعتماد به خویشاوندان	۱/۰۷۴	۱/۲۸۱	وضعیت نسبتاً مناسب در هر دو روستا برتری روستای رزق آباد
اعتماد به همسایگان	۱/۳۲	۱/۵۸۸	وضعیت نسبتاً مناسب در هر دو روستا برتری روستای رزق آباد
اعتماد به عامه مردم روستا	-۰/۳۷	۱/۶۳	وضعیت نامناسب در روستای تربقان برتری روستای رزق آباد
اعتماد به مسئولان و نهادها	۱/۸۶	۱/۰۸	وضعیت نسبتاً مناسب در هر دو روستا برتری روستای تربقان
اعتماد به شورای اسلامی و دهیاری	-۱/۸۱۳	۲/۲۳۴	وضعیت نامناسب در روستای تربقان برتری روستای رزق آباد
اعتماد به غریبه ها	-۰/۱۲۹	۰/۰۵۶	وضعیت نامناسب در روستای تربقان برتری روستای رزق آباد

منبع: محاسبات نویسندگان بر مبنای یافته های میدانی.

۲- مشارکت اجتماعی: اصولاً مشارکت با استفاده از معرف های تعلق سازمانی (عضویت مشارکتی و موقعیت مشارکتی)، مشارکت در اجرا (همکاری با نهادها در اجرای برنامه ها و کمک های مالی به آنها) و مشارکت در تصمیم گیری (شرکت و حضور در جلسات و ارائه پیشنهاد و نظر) مورد سنجش قرار می گیرد (شادی طلب و

حجتی کرمانی، ۱۳۸۷: ۴۴). در عین حال مشارکت خود به دو نوع مشارکت رسمی و غیررسمی تقسیم می‌شود.

در این پژوهش مشارکت مالی در طرح‌های عمرانی روستا، مشارکت در تصمیم‌گیری درباره مسایل روستا (مشارکت مشورتی)، مشارکت در انتخابات، عضویت در بسیج روستا، عضویت در صندوق مالی روستا و عضویت در تعاونی‌های روستا به عنوان مؤلفه‌های مشارکت رسمی؛ و کمک به فعالیت‌های دوستانه (از جمله کشاورزی و آبیاری)، مشارکت در امور خیریه و مشارکت در امور مذهبی به عنوان مؤلفه‌های مشارکت غیررسمی در نظر گرفته شده‌اند. در این بین مؤلفه‌های اساسی در توسعه، به ویژه توسعه پایدار روستایی، شاخص‌های مشارکت مالی در طرح‌های عمرانی روستا، عضویت در بسیج روستا، عضویت در تعاونی روستایی و حمایت از تیم فوتبال روستا در روستای تربقان بسیار نامطلوب بوده است. به نظر می‌رسد مهم‌ترین علت آن ورود مهاجران غیربومی کم‌بضاعت به این روستاست که اغلب مستعد فعالیت‌های غیر قانونی و مجرمانه‌اند (سعیدی رضوانی، ۱۳۸۵: ۷۶). این افراد عمدتاً به خاطر دسترسی مناسب به شهر و مسکن ارزان در این روستا سکنا گزیده‌اند. در مجموع از نظر آسیب‌شناسی اجتماعی این مهاجران دوست ندارند که در شبکه‌های اجتماعی، سیاسی و غیره در محل سکونت خود شرکت کنند (ربانی، ۱۳۸۵: ۱۴). از سوی دیگر، روستای رزق‌آباد تقریباً در تمامی شاخص‌های مورد بررسی، وضعیت نسبتاً مطلوبی داشته، و تنها در متغیر عضویت در صندوق مالی روستا نسبت به روستای تربقان در وضعیت نامطلوب‌تری قرار گرفته است. البته به نظر می‌رسد استقبال اهالی تربقان از صندوق به علت شرایط نامساعد مالی آنهاست. مجموع امتیازات محاسبه‌شده برای روستای تربقان ۰/۹۷۴- و برای روستای رزق‌آباد ۶/۸۹۵ است. در مجموع این وضعیت نشانگر شکاف عمیق در نسبت برخورداری از مؤلفه مهم مشارکت اجتماعی در دو روستاست (جدول ۴).

جدول ۴- سنجش میزان مؤلفه مشارکت اجتماعی در دو روستای تربقان و رزق آباد با استفاده از روش لیکرت

وضعیت نسبی	T محاسبه شده توسط فرمول t روستای رزق آباد	T محاسبه شده توسط فرمول t روستای تربقان	متغیر
وضعیت نامناسب در روستای تربقان برتری روستای رزق آباد	۰/۷۳۰	-۲/۴۲۱	مشارکت مالی در طرح‌های عمرانی روستا
وضعیت نسبتاً مناسب در هر دو روستا برتری روستای رزق آباد	۱/۵۴۷	۱/۲۶۴	مشارکت مشورتی
وضعیت نسبتاً متوسط در دو روستا	۰/۹۵۸	۰/۳۲۵	مشارکت در انتخابات
وضعیت نامناسب در روستای تربقان برتری روستای رزق آباد	۰/۴۲۳	-۰/۷۷۵	عضویت در بسیج روستا
برتری روستای تربقان وضعیت متوسط برای رزق آباد	۰/۲۵۴	۱/۸۴۵	عضویت در صندوق مالی روستا
وضعیت نامناسب در روستای تربقان وضعیت بسیار مناسب در روستای رزق آباد	۲/۰۳۲	-۰/۲۱۱	عضویت در تعاونی روستایی
وضعیت نامناسب در روستای تربقان برتری روستای رزق آباد	۰/۹۵۱	-۱/۲۱۲	حمایت از تیم فوتبال روستا

منبع: محاسبات نویسندگان بر مبنای یافته‌های میدانی.

۳- روابط اجتماعی: در این مقوله سه متغیر تعامل با اهالی، تضاد (نزاع) بین اهالی و انسجام یا همان همبستگی بررسی شده است. در میان این سه متغیر، تعامل اهالی با یکدیگر در دو روستا نسبتاً مناسب است، اما روستای رزق آباد برتری نسبی دارد. در متغیر تضاد بین اهالی، وضعیت در هر دو روستا نامناسب است؛ و در متغیر انسجام و همبستگی اجتماعی شکاف عمیقی در دو روستا مشاهده می‌شود، به طوری که مثلاً در روستای تربقان با توجه به تضاد بین بومیان و مهاجران، این شکاف آن‌چنان آشکار است، که در چند سال اخیر کمتر جشنی در مراسم ازدواج برگزار شده است. امتیازات محاسبه شده در این مؤلفه برای روستای تربقان ۲/۰۷- و برای روستای رزق آباد این امتیاز ۲/۷۳۳ بوده و نسبت به روستای تربقان وضعیت بسیار مناسب‌تری دارد. در

مجموع می‌توان نتیجه گرفت که ادغام روستاها در شهرها و تلاش اهالی و مسئولان روستایی در این جهت، نه تنها سودی برای این گونه روستاها نداشته، بلکه این روستاها را به مناطق حاشیه‌نشین شهرها تبدیل و با چالش‌های مناطق حاشیه‌نشین شهری مواجه می‌سازد (جدول ۵).

جدول ۵- سنجش میزان مؤلفه روابط اجتماعی در دو روستای مورد مطالعه با استفاده از روش لیکرت

متغیر	T محاسبه شده توسط فرمول t روستای تربقان	T محاسبه شده توسط فرمول t روستای رزق‌آباد	وضعیت نسبی
تعامل با اهالی	۱/۱۱۲	۱/۲۴۵	وضعیت نسبتاً مناسب در هر دو روستا برتری روستای رزق‌آباد
تضاد (نزاع) بین اهالی	۲/۵۲۴	۱/۳۲۶	وضعیت نامناسب برای هر دو روستا
انسجام و همبستگی اجتماعی	-۰/۶۵۸	۲/۸۵۴	وضعیت نامناسب در روستای تربقان و وضعیت بسیار مناسب روستای رزق‌آباد

منبع: محاسبات نویسنندگان بر مبنای یافته‌های میدانی.

نتیجه‌گیری

یافته‌های این پژوهش بیانگر آن است که در فرایند توسعه تنها برخورداری از منابع مالی و نیروی انسانی کافی نیست، زیرا رکن سوم دستیابی به توسعه برخورداری از سرمایه اجتماعی است. در واقع میزان اثربخشی و کارایی منابع مالی و انسانی به میزان برخورداری از سرمایه اجتماعی، که از ارزش‌ها، مشارکت‌ها و استحکام تعهدات متقابل افراد و گروه‌ها تأمین می‌شود، بستگی دارد. تهی شدن یک جامعه از سرمایه اجتماعی به ناکارآمدی بسیاری از سیاست‌ها در حوزه‌های مختلف برنامه‌ریزی منجر خواهد شد.

در پژوهش حاضر با تدوین شاخص‌های متغیر سرمایه اجتماعی و بر اساس جمع امتیازات شاخص‌های اعتماد، انسجام و مشارکت در میان اهالی دو روستای رزق‌آباد و

تربقان، میزان سرمایه اجتماعی در این دو روستا برآورد شده است. نتایج توصیفی حاکی از آن است که روستای رزق آباد ماهیت روستایی خود را حفظ کرده است، بدین ترتیب که ساختار سنی در روستای یادشده جوان تر، بعد خانوار گسترده تر و سطح درآمد آن بالاتر از روستای تربقان است. از سوی دیگر، روستای تربقان به علت نزدیکی به شهر دچار تحولاتی به ویژه در حوزه اجتماعی شده است. ساکنان بومی آن که دارای توان مالی بهتری بوده اند، اغلب به کاشمر یا مشهد مهاجرت کرده و جای خود را به مهاجران از دیگر روستاها داده اند. این ساکنان تازه وارد که اغلب به مشاغل کاذب در شهر کاشمر روی می آورند، از این روستا به عنوان پله ای برای شهرنشین شدن خود استفاده می کنند. بدین منوال که اگر شرایط مالی مطلوب در مدت سکنا گزیدن در روستا مهیا باشد و توان خرید مسکن را در شهر کاشمر داشته باشند، اقدام به مهاجرت به شهر کاشمر می کنند و در غیر این صورت در روستا می مانند. در عین حال، این مهاجران که اغلب مستعد انجام فعالیت های غیرقانونی و مجرمانه هستند، به شدت موجب کاهش میزان سرمایه اجتماعی در روستا شده اند.

یافته های اختصاصی تحقیق که از مقایسه دو روستای مورد مطالعه در چگونگی برخورداری از سرمایه اجتماعی به دست آمده، بیانگر آن است که روستای تربقان به عنوان روستای در حال ادغام، در اولین مؤلفه سرمایه اجتماعی یعنی اعتماد (با هفت شاخص تعریف شده)، اعتماد به مردم، اعتماد به شورای اسلامی و دهیاری، و اعتماد به غریبه ها، وضعیتی نامطلوب داشته است، اما در شاخص های اعتماد به دوستان، خویشان، و همسایگان شرایط دو روستا مشابه و در حد نسبتاً مطلوب است. میانگین امتیازات در این مؤلفه برای روستای تربقان ۰/۴۱۸، و برای روستای رزق آباد ۱/۱۱۵ است که حاکی از شرایط مطلوب تر روستای رزق آباد نسبت به تربقان است. علاوه بر این، مؤلفه مشارکت اجتماعی که امروزه از آن به عنوان رکن اساسی موفقیت طرح ها و برنامه ریزی ها یاد می شود، وضعیت بسیار نامطلوبی در روستای تربقان دارد و شکاف در برخورداری از این مؤلفه در بین دو روستا عمیق تر از سایر مؤلفه های مورد بررسی

است، به طوری که مجموع امتیازات این مؤلفه در رزق‌آباد ۶/۸۹۵ و در تربقان ۰/۸۵- می‌باشد. در مؤلفه روابط اجتماعی نیز شکاف زیادی در میزان سرمایه اجتماعی دو روستا دیده می‌شود، و از این لحاظ هم وضعیت در تربقان منفی و در رزق‌آباد مثبت است. در مجموع میزان سرمایه اجتماعی روستای تربقان به عنوان روستای در حال ادغام بسیار کمتر از روستای رزق‌آباد به عنوان روستای مستقل است، زیرا تربقان در واقع عنصر اصلی هر نوع توسعه و تحول پویا، یعنی سرمایه اجتماعی خود را از دست داده است و عملاً وجود ویژگی‌هایی از قبیل بی‌اعتمادی، عدم مشارکت، تضاد و غیره دوره‌های باطل توسعه‌نیافتگی را در این روستا تشدید می‌کنند. از این رو، ضروری است در مورد پیامدهای منفی ادغام در شهر، به ویژه در حوزه فرسایش شدید سرمایه اجتماعی، آگاهی‌های لازم به دست‌اندرکاران محلی و اهالی روستاهای پیرامونی شهر کاشمر که تلاش زیادی را به شیوه‌های مختلف به منظور ادغام در شهر انجام می‌دهند، داده شود.

یادداشت

1. Bulen and Enicks

منابع

- ازکیا، مصطفی و فیروزآبادی، سیداحمد (۱۳۸۷)، «بررسی سرمایه اجتماعی در انواع نظام‌های بهره‌برداری از زمین و عوامل مؤثر بر تبدیل بهره‌برداری‌های دهقانی به تعاونی»، *نامه علوم اجتماعی*، سال ۱۶، شماره ۳۳.
- بازرگان لاری، عبدالرضا (۱۳۸۴)، *مفاهیم پایه‌ای آمار و احتمال*. تهران: آبیژ.
- برغمدی، هادی (۱۳۸۷)، «تأثیر تخریب محله غربت بر سرمایه اجتماعی اهالی محله خاک سفید». *فصلنامه رفاه اجتماعی*، سال ۷، شماره ۲۸.
- پاتنام، روبرت (۱۳۸۰)، *دموکراسی و سنت‌های مدنی*. ترجمه محمدتقی دلفروز. تهران: وزارت کشور، دفتر مطالعات و تحقیقات سیاسی.
- توسلی، غلامعباس و موسوی، مرضیه (۱۳۸۴)، «مفهوم سرمایه در نظریات کلاسیک و مدرن با تأکید بر نظریه‌های سرمایه اجتماعی»، *نامه علوم اجتماعی*، سال ۱۳، شماره ۲۶.
- توکلی، مرتضی و تاجبخش، کاظم (۱۳۸۷)، «بررسی و تحلیل میزان سرمایه اجتماعی در مناطق شهری و روستایی مرزی سیستان»، *فصلنامه روستا و توسعه*، سال ۱۱، شماره ۲.

- جواهری، فاطمه و باقری، لیلا (۱۳۸۷)، «تأثیر استفاده از اینترنت بر سرمایه اجتماعی و انسانی (نمونه مورد مطالعه: دانشجویان دانشگاه تهران)»، *مجله دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه تربیت معلم*، سال ۱۵، شماره ۵۸-۵۹.
- حاجی‌پور، خلیل (۱۳۸۵)، «برنامه‌ریزی محله- مبنا: رهیافتی کارآمد در ایجاد مدیریت شهری پایدار»، *نشریه هنرهای زیبا*، سال ۱۵، شماره ۲۶.
- حافظ‌نیا، محمدرضا (۱۳۸۳)، *روش تحقیق در علوم انسانی*. تهران: سمت.
- ربانی، رسول (۱۳۸۵)، *جامعه‌شناسی شهری*. اصفهان: انتشارات دانشگاه اصفهان.
- رحمانی، تیمور و امیری، میثم (۱۳۸۶)، «بررسی تأثیر اعتماد بر رشد اقتصادی در استان‌های ایران با روش اقتصادسنجی فضایی». *تحقیقات اقتصادی*، سال ۴۲، شماره ۷۸.
- سعیدی رضوانی، هادی (۱۳۸۵)، «تطور روستاهای دیروز در شهرهای امروزی، گونه‌ای نوپدید از اسکان غیررسمی: مورد قلعه آبکوه مشهد». *فصلنامه تحقیقات جغرافیایی*، سال ۲۱، شماره ۸۲.
- شادی طلب، ژاله و حجتی کرمانی، فرشته (۱۳۸۷)، «فقر و سرمایه اجتماعی در جامعه روستایی». *فصلنامه رفاه اجتماعی*، سال ۷، شماره ۲۸.
- شریفیان ثانی، مریم (۱۳۸۰)، «سرمایه اجتماعی، مفاهیم اصلی و چارچوب نظری». *فصلنامه رفاه اجتماعی*، سال ۱، شماره ۲.
- شریفیان ثانی، مریم (۱۳۸۴)، «سرمایه اجتماعی و رفاه اجتماعی». *مجموعه مقاله‌های نخستین سمپوزیوم سرمایه اجتماعی و رفاه اجتماعی*. تهران: دانشگاه علوم بهزیستی و توانبخشی.
- ظاهری، محمد (۱۳۸۷)، «نقش روند گسترش کالبدی شهر تبریز در ایجاد تغییرات کاربری اراضی حومه شهر و روستاهای حوزه نفوذ». *جغرافیا و توسعه*، سال ۶، شماره پیاپی ۱۱.
- عبداللهی، محمد و موسوی، میرطاهر (۱۳۸۶)، «سرمایه اجتماعی در ایران وضعیت موجود و دورنمای آینده و امکان‌شناسی گذار». *فصلنامه رفاه اجتماعی*، سال ۶، شماره ۲۵.
- فوکویاما، فرانسیس (۱۳۸۴)، «سرمایه اجتماعی و جامعه مدنی»، در تاجبخش، کیان (گردآورنده)، *سرمایه اجتماعی؛ اعتماد، دموکراسی و توسعه*. تهران: شیرازه.
- فوکویاما، فرانسیس (۱۳۷۹)، *پایان نظم، بررسی سرمایه اجتماعی و حفظ آن*. ترجمه غلامعباس توسلی. تهران: جهان امروز.
- فیروزآبادی، سید احمد و ایمانی جاجرمی، حسین (۱۳۸۶)، «سرمایه اجتماعی و توسعه اقتصادی- اجتماعی در کلان‌شهر تهران». *فصلنامه رفاه اجتماعی*، سال ۶، شماره ۲۳.

مدنی قهفرخی، سعید (۱۳۸۲)، «پیامدهای جنسیتی تخریب سرمایه اجتماعی»، *فصلنامه رفاه اجتماعی*، سال ۳، شماره ۵.

- Adam, France and Roncevic, Bourt (2003), "Social capital: recent debates and research". *Social Science Information*, Vol. 42, No. 2, pp. 155-183.
- Boix, Carles and Posner, Daniel N. (1998), "Social capital: explaining its origins and effects on government performance". *British Journal of Political Sciences*, Vol. 28, No. 4.
- Lazega, Emmanuel and Pattison, Filipa E. (2001), "Social capital as social mechanism and collective assets: the example of statue auctions among colleagues". In Burt, Ronald (ed.) *Social Capital: Theory and Research*. New York: Aldine de Gruyter.
- Offe, Claus and Fuchs, Susanne (2002), "A decline in social capital? The German case". In Putnam, Robert (ed.) *Democracies in Flux: The Evolution of Social Capital in Contemporary Society*. New York: Oxford University Press.
- Putnam, Robert And Goss, Kristin A. (2002), "Introduction". In Putnam, Robert (ed.) *Democracies in Flux, The Evolution of Social Capital in Contemporary Society*. New York: Oxford University Press.
- Watson, George W. and Papamarcos, Steven D. (2002), "Social capital and organizational commitment". *Journal of Business and Psychology*, VOL. 16, No. 4. pp. 537-552.

